

Роман РАДОВИЧ

ПОЛІСЬКА ПІЧ: ОСОБЛИВОСТІ СПОРУДЖЕННЯ ТОПОЧНОЇ КАМЕРИ

Розглядається одна із важливих проблем, пов'язаних із системою опалення поліського житла — формування топочної камери (склепіння) традиційної печі. Основна увага зосереджена на її конструктивних особливостях, техніці й технології спорудження, основних будівельних матеріалах, виборі оптимальних розмірів sklepinня (висоти, ширини, довжини), його конфігурації тощо.

Ключові слова: Полісся, житло, піч, топочна камера, sklepinня.

© Р. РАДОВИЧ, 2015

ISSN 1028-5091. № 1 (121), 2015

Важливою типологічною рисою традиційного українського (як і усього східнослов'янського) житлобудівництва є використання варистої печі як основного опалювального пристрою. Топочна камера — головна робоча частина такої печі, розташовувалась на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опіччі. Опіччя завершувалось вибитим з глини (чи спорудженим з інших матеріалів) черінем. Перед пічним отвором влаштовували припічок, а збоку від sklepinня — запічок. В одній із попередніх робіт ми розглянули конструктивні особливості опіччя та черені (див.: Р. Радович. Поліська піч: специфіка формування опіччя. Народознавчі зошити, 2014, № 2). Натомість у запропонованій розвідці будуть розглянуті особливості формування самої топочної камери («склепу»)¹.

Описуючи печебудівництво слов'ян, відомий польський учений Казимир Мошинський відзначав, що у переважній частині північних слов'ян (східних і західних. — Р. Р.), починаючи від Уралу і закінчуючи у західних Карпатах, піч мала форму «видовженого куба (шестистінка) із внутрішньою ямою» [51, s. 538]. Сьогодні достовірно не встановлено час виникнення у слов'ян печі кубічної форми (з плоским верхом). Наявні археологічні та джерельні матеріали дають змогу припустити, що в Україні це відбувалось приблизно у проміжку XIV—XVI століть. Адже у XII—XIII ст. (почасти це торкається й XIV ст.) тут побутували печі круглої (рідше овальної чи підковоподібної форми) із завнішнім діаметром 1,0—1,5 м та товщиною стінок у нижній частині 20—30 см, а вище — не більше 10—15 см [27,

¹ У роботі для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати наступні скорочення: Рівненська обл. — Рів., Березнівський р-н — Берез., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Заріченський р-н — Зар., Рокитнянський — Рок., Сарненський р-н — Сар., Костопільський — Кост.; Волинська обл. — Вол., Любомльський — Любом., Любешівський — Любеш., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш., Шацький — Шац., Ратнівський — Рат, Маневицький — Ман.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар., Радомисський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іванківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.; Сумська обл. — Сум., Глухівський р-н — Глух.; Гомельська обл. (Білорусія) — Гом., Брагинський р-н — Браг.

с. 154]. Натомість вже у сер. XVII ст. піч із плоскою верхньою черинню, яку використовували для спання, була в Україні звичним явищем. Скажімо, член шведського посольства до гетьмана Богдана Хмельницького, німецький пастор Конрад Яків Гільдебрант, що відвідав Україну у 1656—1657 рр., описуючи житло місцевого населення, відзначав: «...У хатах стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірах (на старих кожухах) сплять діти і прислуга» [22, с. 56]. Поряд із тим, на теренах Росії (м. Москва), відповідно до опису одного із європейських мандрівників (Барберіні, 1565 р.), таке використання печі відоме вже у сер. XVI ст.; «...в кімнаті для тепла піч, де звичайно спить вся сім'я...» [42, с. 129]. Цілком ймовірно, що на півночі давньої Русі це явище мало місце швидше, ніж у південних районах, оскільки вже у XII—XIII ст. тут переважали прямокутні у плані печі (зложені з каміння на глині) із значним розміром сторін основи (2—3 м) [27, с. 155].

Слід зауважити, що в окремих південних околицях Середнього Полісся у кін. XIX — на поч. XX ст., як реліктове явище, траплялись також печі напівциліндричної форми [51, с. 539]. Надвірні літні печі подібної конфігурації (напівциліндричні чи куполасті) ще у сер. XX ст. побутували в Закарпатській області [35, с. 16] (до речі, їх там можна побачити й у наш час²), а також у південних областях України (с. Володимирівка на Кіровоградщині) [35, с. 16]. Цілком ймовірно, що таку ж конфігурацію мала «мечеть, на якій пекли хліб», у «бурдюгах» (землянках) запорізьких козаків XVI—XVII ст., згадуваних відомим українським істориком Дмитром Яворницьким [47, с. 189—190]. Український дослідник І. Симоненко вважав конструктивні особливості таких печей (напівциліндричних чи куполастих) дуже архаїчними [35, с. 16]. Заразом дослідник відзначав, що конструкція хатньої печі (у Закарпатті. — *Р. Р.*) мало чим відрізняється від надвірної (лише «куполу склепу печі надають форму квадрата чи прямокутника, накладаючи у відповідні місця глини») [35, с. 17]. У зазначених випадках, безперечно, спостерігаємо два етапи формування традиційної варистої печі українців. Адже традиційна українська вариста піч, кубічної форми, у

² У 2012 р. під час наукової експедиції ми бачили такі печі у сс. Крайникове, Березове Хустського р-ну Закарпатської обл.

процесі спорудження проходить два етапи. На першому — по дерев'яному каркасі з глини, каменя чи цегли споруджують саме склепіння, яке має продовгувату коритоподібну форму (здебільшого напівциліндричну, а на Поділлі часом — дещо куполасту³). На завершальному етапі на склепіння зверху накладають глини, зовнішні боки вирівнюють, надаючи їм форми вертикальних стінок, а верхню площину вигладжують у формі рівної горизонтальної площини [36, с. 236; 35, с. 16—17].

Процес спорудження топочної камери був доволі трудомістким і надзвичайно відповідальним, адже від дотримання усіх технологічних вимог, правильно вибраного матеріалу тощо залежали кулінарно-технологічні та теплотехнічні можливості цього опалювального пристрою. Як уже зазначалось, давні поліські печі мали доволі значні розміри. Відповідно до обмірних матеріалів, параметри печей (без припічка й запічка) у кін. XIX — сер. XX ст. були наступними: шарина (з боку пічного отовору) здебільшого коливалась у межах 1,5—1,7 м, довжина — 1,5—1,6 м (рідше ці величини могли бути дещо більшими чи меншими), воночас висота завжди залишалась доволі стабільною — 0,6—0,7 м⁴ (висота давньорусь-

³ На півдні Поділля (сс. Гринчук, Рогізна та ін. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) зустрічався так званий «склеп бочечкою», (тобто посередині склепіння було вищим і ширшим, ніж по краях).

⁴ У процесі проведення польових робіт на Поліссі нами було обміряно більше 40 печей кін. XIX — сер. XX ст. Їх зовнішні розміри становлять (ширина (з боку пічного отовору) / довжина / висота): 1,6 x 1,49 x 0,6 м (с. Бузакі К.-Каш. Вол.), 1,7 x 1,62 x 0,63 м (с. Піщане К.-Каш. Вол.), 1,5 x 1,7 x 0,7 м (с. Раків Ліс К.-Каш. Вол.), 1,32 x 1,47 x 0,6 м (с. Забріддя Рат. Вол.), 1,57 x 1,7 x 0,6 м (с. Гірки Любеш. Вол.), 1,36 x 1,58 x 0,68 м (с. Залісці Рожич. Вол.), 1,39 x 1,73 x 0,58 м (с. Тишівця Березн. Рів.), 1,47 x 1,55 x 0,64 м (с. Немовичі Сар. Рів.), 1,57 x 1,5 x 0,6 м (с. Красносілля Волод. Рів.), 1,4 x 1,31 x 0,59 м (с. Рудне Костоп. Рів.), 1,6 x 1,61 x 0,57 м (с. Більська Воля Волод. Рів.), 1,34 x 1,4 x 0,58 м (с. Городок Волод. Рів.), 1,61 x 1,82 x 0,71 м (с. Городок Волод. Рів.), 1,5 x 1,2 x 0,7 м (с. Березино Волод. Рів.), 1,53 x 1,4 x 0,7 м (с. Великий Корогод Чор. Київ.), 1,35 x 1,2 x 0,6 м (с. Великий Корогод Чор. Київ.), 1,64 x 1,52 x 0,69 м (с. Кошовка Чор. Київ.), 1,40 x 1,38 x 0,62 м (с. Кошовка Чор. Київ.), 1,42 x 1,37 x 0,63 м (с. Старосілля Чор. Київ.), 1,37 x 1,32 x 0,6 м (с. Старосілля Чор. Київ.), 1,56 x 1,54 x 0,69 м (с. Крива Гора Чор. Київ.), 1,4 x 1,1 x 0,58 м (с. Крива Гора Чор. Київ.), 1,5 x 1,3 x 0,58 м

ких куполастих печей XII—XIII ст. становила 0,4 — 0,6 м [27, с. 154]). В окремих випадках поліщуки відзначають, що колись розміри «верхнього череня» печі визначали «по хозяйці»: «Як робили піч, то її довжина рівна росту хазяйки, щоб свobodно можна полежать» (с. Чоповичі Мал. Жит.). Невипадковість такого твердження засвідчують й інформації, здобуті іншими дослідниками⁵.

Топочну камеру («склеп», «склеп», «скльоп», «склепування», «склепінє», «склепінє», «склепіня», «склепінє», «вікот», «вікот», «небо», «поднебенє», «поднебєне» «поднебіне» «пуднебіне», «поднебєне», «ўсте», «ўстя», «гóрен» «гóрно», «барабан», «кабан», «кобан», «кобон», «кобілу», «свод», «будку», «бочку») споруджували після влаштування «череня». Перед майбутнім пічним отвором на опічці залишали місце на припічок, а збоку — на запічок (в тому разі, коли останній не споруджувався окремо). З метою протипожежної безпеки, між склепінням, напільною і пороговою стінами житлової кімнати залишали деяку відстань, яку в процесі вбивання печі заповнювали глиною, піском тощо. На Житомирщині (Нар., Овр.) ця відстань коливалась у межах 0,2—0,3 м [37, с. 132]. Приблизно такою її робили і в інших регіонах Полісся (0,3 м — сс. Кочичине, Андрієвичі Єм. Жит.; Сошичне, Раків Ліс К.-Каш. Вол.; 0,25—0,3 м — сс. Гірки Любеш. Вол.; Велике Вербче Сар. Рів.; 0,3—0,35 м — с. Городещина Пол. Київ, 0,2—0,25 м — с. Будо-Варовичі Пол. Київ.). Відповідно

(с. Крива Гора Чор. Київ.), 1,44 x 1,35 x 0,73 м (с. Крива Гора Чор. Київ.), 1,4 x 1,12 x 0,58 м (с. Зимовище Чор. Київ.), 1,4 x 1,16 x 0,6 м (с. Зимовище Чор. Київ.), 1,36 x 1,22 x 0,6 м (с. Зимовище Чор. Київ.), 1,53 x 1,48 x 0,73 м (с. Черевач Чор. Київ.), 1,48 x 1,26 x 0,63 м (с. Старі Шепелічі Чор. Київ.), 1,59 x 1,41 x 0,7 м (с. Старі Шепелічі Чор. Київ.), 1,53 x 1,32 x 0,65 м (с. Мвашеве Чор. Київ.), 1,7 x 1,7 x 0,68 м (с. Мвашеве Чор. Київ.), 1,41 x 1,37 x 0,58 м (с. Мвашеве Чор. Київ.), 1,35 x 1,3 x 0,6 м (с. Іловниця Чор. Київ.), 1,35 x 1,23 x 0,6 м (с. Іловниця Чор. Київ.), 1,7 x 1,7 x 0,71 м (с. Луб'янка Пол. Київ.), 1,97 x 1,86 x 0,66 м (с. Луб'янка Пол. Київ.), 2,18 x 1,49 x 0,64 м (с. Луб'янка Пол. Київ.), 1,8 x 1,57 x 0,63 м (с. Луб'янка Пол. Київ.), 1,69 x 1,75 x 0,65 м (с. Красятічі Пол. Київ.), 1,61 x 1,4 x 0,64 м (с. Калинівка Пол. Київ.).

⁵ Наприклад, у с. Бабиничі (Нар. Жит.) розмір печі теж залежав від зросту мешканців хати — піч робили такою, «щоб на печі було можна в повний зріст спати» [37, с. 131].

до наших обмірних матеріалів із Зони відчуження: у с. Черевач (Чор. Київ.) «склеп» відсунутий від тильної стіни на 0,48 м, від прогової — на 0,19 м; у с. Іловниця (Чор. Київ.) в одному випадку відповідно — на 0,23 м та 0,21 м, в іншому — на 0,25 м та 0,3 м. Інколи з тих же протипожежних міркувань поліщуки промурували каменем бурдюр уздовж напільної і порогової стін навпроти майбутнього склепіння [37, с. 132]. Топочній камері надавали напівциліндричної форми. Її ширина, як показують обміри, здебільшого коливалась у межах 0,8—1 м, висота — 0,35—0,5 м, довжина — 1—1,2 м⁶ (відповідно до матеріалів сучасного українського ученого Романа Сілецького, на Поліссі та в деяких інших регіонах України висота склепіння коливалась у межах 32—43 см [36, с. 237]). В окремих випадках ці розміри могли бути дещо більшими чи меншими⁷. Наприклад, у с. Симони (Єм. Жит.) нами обміряно піч із розмірами «склепіння»: ширина — 0,65 м, висота — 0,35 м, довжина — 0,84 м. Водночас у с. Радове (Зар. Рів.) оптимальною висотою склепіння вважали 0,45 м, «бо сорок [сантиметрів] — мало, а п'ятдесят — вже виходить дим». Певною мірою розміри топочної камери (як і всієї печі) залежали від розмірів житлового при-

⁶ Топочна камера у печі зі с. Черевач (Чор. Київ.): ширина — 0,97 м, довжина — 1 м, висота — 0,53 м; топочна камера у печі зі с. Іловниця (Чор. Київ.): ширина 0,94 м, довжина — 1,07 м, висота — 0,4 м; топочна камера у печі зі с. Іловниця (Чор. Київ.): ширина 0,85 м, довжина — 0,98 м, висота — 0,4 м; топочна камера у печі зі с. Хотешів (К.-Каш. Вол.): ширина — 1 м, довжина — 1,15 м, висота — 0,44 м; топочна камера у печі зі с. Семони (Єм. Жит.): ширина — 0,8 м, довжина — 1 м, висота — 0,35 м; топочна камера у печі зі с. Білки (Берез. Рів.): ширина — 82 см, висоташина — 26 см; топочна камера у печі зі с. Поляни (Берез. Рів.): ширина — 60—70 см; висота — 50 см; довжина — 80 см.

⁷ Відповідно до інформацій респондентів: висота склепіння 40 см (сс. Буда Варовичі, Діброва Пол. Київ.); висота склепіння 49 см, ширина — 70 см (с. Поліці К.-Каш. Вол.); висота склепіння 60 см, ширина — 1 м (с. Качин К.-Каш. Вол.); висота склепіння 37 см, ширина — 1 м (с. Хотешів К.-Каш. Вол.); висота склепіння 50 см, ширина — 1 м (с. Угриничі Любеш. Вол.); висота склепіння 40 см, ширина — 1 м (с. Серехів Ман. Вол.). Правда у с. Гірки (Любеш. Вол.) одержуємо одиничну інформацію, що були дуже давні печі, в яких «поднебєне було широке більше метра і вишей сімдесят сантиметрів» (див.: Зап. 7.07. 2011 р. у с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл. від Цибановича (Калакута) Степана Антоновича, 1929 р. н.).

міщення (відповідно — й заможності господаря). Загалом величину печі (топки), як і в інших регіонах України [24, с. 230], поліщуки визначали кількістю «буханок» («хлібин», «булок хліба»), які одночасно можна було у ній випікати (сс. Старий Чорторійськ Ман., Залісся К.-Каш. Вол.; Ремчиці Сар., Білки Берез. Рів.). Скажімо, «печ на шість буханок» вважалась малою, «печ на восьми буханок» — середньою, «печ на дванадцять буханок» — великою (сс. Старий Чорторійськ Ман. Вол.)⁸. Найбільшою поліщуки вважали піч, «у якій зразу пекли дванадцять буханок хліба» (с. Білки Берез. Рів.). У с. Залісся (К.-Каш. Вол.) респонденти твердять, що «велика піч на дванадцять булок хліба» мала ширину склепіння 1 м, а довжину 1,2—1,3 м⁹. Водночас у с. Ремчиці (Сар. Рів.) вважають, що у піч «один на один метр» входило десять хлібин. Місцями (с. Полиці К.-Каш. Вол.) твердять, що ширина «склепу» має бути від 0,9 до 1 м, «щоб в печ (по ширині. — Р. Р.) влізло два чавуни чи баняки з стравою».

При влаштуванні склепу використовували різні будівельні матеріали, технології, конструкції опалубки тощо. Одним із найдавніших дослідники вважають склепіння вибите з «глини» («глею», «землі»). У деяких місцевостях до глини додавали дрібне каміння. Глинобитну піч, зазвичай, господар споруджував самостійно, чи при допомозі сусідів. Як зазначав Олександр Русов стосовно колишнього Суражського повіту (Брянсько-Жиздринське Полісся), посилаючись на матеріали, Г. Єсимонтовського (1845 р.): «Піч... настільки просто влаштована, що її вміє і може скласти всякий, тільки багаті люди звертаються за допомогою пічника; бідні споруджують її самі, збиваючи з глини...» [30, с. 148]. Згадки про глинобитні печі широко засвідчені джерельним матеріалом XIX століття. Зокрема, дослідники згадують їх у колишніх Суражському (1845 р.) [30, с. 148], Ніжинському (1878 р.) [30, с. 151] повітах на Чернігівщині, у селах Яполоть (Кост.; 1854 р.) [12, с. 308] на Рівненщині, Самарах (Рат.; 1885—1886 рр.) [12, с. 323] Волинської обл. За даними І. Толмачова, «печі з землі» ще у кін. XIX ст. (1897 р.) широко побутували

на Середньому Поліссі (України і Білорусії. — Р. Р.), особливо «у північно-західному куті регіону» [39, с. 240, 243]. Так будували печі у кін. XIX ст. на Чортонбильщині (с. Новошепеличі) [11, с. 471]. Згадує биті печі на Слонімському Поліссі (с. Житлин) П. Шейн (1903 р.) [45, с. 360]. У кін. XIX ст. (1897 р.) широко побутували вони на Туровщині (колишній Мозирський повіт, Білорусь) [13, с. 697]. Такими були давніші печі й на Річицькому Поліссі (правда вже на початку 1880-х рр. вони траплялись тут доволі рідко, хіба що у глухих закутках) [53, с. 120]. За даними польської дослідниці Зофії Стащак, первісне склепіння («*podniebienie*») на Люблінщині також споруджували «з дошок, обліплених глиною» [54, с. 176]. Згадки про «биті» печі (які зрідка споруджували тут ще у першій чверті XX ст.) фіксуємо у низці населених пунктів Правобережного Полісся: сс. Літвиця, Грицьки, Будимля, Вільне Дубр., Тутовичі, Велике Вербче, Ремчиці Сар., Мульчиці, Хіноча, Степангород Волод., Річиця, Морочне, Кухче Зар., Поляни, Богущі, Бистричі Берез., Ставок Кост. (Рів.); Вигів Корост., Білоторовичі, Лопатичі Ол., Недашки, Буки Малин. (Жит.); Буда Вовчаківська Пол., Паришів, Рудня-Вересня Чор. (Київ.); Бузаки К.-Каш., Столінські Смоляри Любом. (Вол.) та ін. Такі печі, вибиті «з чистої глини», ще у кін. 20-х рр. XX ст. (1928—1929 рр.) переважали у багатьох селах на теренах Полісся Білорусі (сс. Дуброва Лельчицького, Радзілавичі Туровського р-нів Мозирської округи) [3, с. 275; 10, с. 284]. У деяких місцевостях поліщуки вважали, що така піч є кращою від печі, складеної із сирової цегли, оскільки остання з часом, у процесі експлуатації, під дією вогню, розсипається: «*Барабан викладали з сировки, а давно добре вимішаний з пологою глей вибивали — і так робили барабан. Такий барабан був кращий ніж з сировки, бо не висипається, а сировка через якусь врем'я кришиться і висипається*» (с. Ставок Кост. Рів.).

При спорудженні глинобитного склепіння поліщуки застосовували декілька різних способів виготовлення опалубки. Давню традицію на Поліссі має опалубка з використанням розколеної навпіл чи дещо протесаної з нижнього боку колоди або розколеного надвое кадуба, як шаблону для склепіння [9, с. 65; 32, с. 56; 37, с. 133]. Описуючи традиційну культуру слов'ян, К. Мошинський відзначав використання такої опалубки як характерну рису печебудівни-

⁸ Зап. 9.07.2011 р. у с. Старий Чорторійськ Маневицького р-ну Волинської обл. від Чеп Григорія, 1934 р. н.

⁹ Зап. 27.07.2012 р. у с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Поліщука Анатолія Фадеєвича, 1948 р. н.

цтва поліщуків і гуцулів, на відміну від інших місцевостей на просторі усїєї північної слов'янщини: «...Яму (склепіння. — Р. Р.) формують дуже по різному. На Гуцульщині і на Поліссі кладуть на вбиту поверхню колоду дерева за величиною ями, вкривають її глиною, а потім колоду поступово випалюють. В інших місцях кладуть в'язку дров чи роблять опалубку з дощок чи плоту» [51, с. 538]. Як показують наші польові матеріали, у поліському краї такий спосіб спорудження топочної камери доволі широко використовували ще у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст., а в окремих випадках ще й 1930-х роках. Скажімо, у с. Велике Вербче (Сар. Рів.) «барабан» колись споруджували наступним чином. На попередньо вбиту черинь ставили «колодку» (півколоду чи дещо протесану з нижнього боку колоду), завширшки приблизно 0,6—0,75 м і завдовжки 0,8—1,2 м. Колоду вкладали таким чином, що на опіччі перед майбутнім пічним отвором залишали місце на припічок, а від тильної і порогової стіни відступали 10—15 см (з протипожежних міркувань). На опіччі у місці двох зовнішніх стінок печі закріплювали дерев'яні щити. У порожнину опалубки поступово (шарами) засипали зволожену глину і вбивали її («навколо колодку забивали мокрою глиною») — спершу прачем (навколо кадуба), потім «довбенькою», а потім — знову прачем. Глину добре вимішували, щоб «не було кремха» (невимішаних твердих часточок). Впродовж певного часу піч сохла, після чого колоду поступово (протягом кількох днів. — Р. Р.) випалювали. Після випалювання внутрішні стінки дещо вирівнювали, протісуючи лопатою чи чимось іншим, та змащували глиняним розчином¹⁰. Подібним чином топочну камеру споруджували й у деяких інших селах: «Клалі колоду і навколо неї вбивали з глини» (с. Будимля Дуб. Рів.)¹¹; «Ставили бруса, обліпували і бруса випалювали» (с. Хіноча Волод. Рів.)¹²; «На черен ложили дерев'яну колодку, її оббивали глиною... потім ви-

палювали колодку» (Морочне Зар. Рів.)¹³. Інколи для опалубки вживали дуплаві стовбури: «Колись склеп робили — брали бревно осини з жолобом, клали, і ліпили ту колодку глиною, потім випалювали» (с. Кухче Зар. Рів.)¹⁴; «Ложили дуплату колоду, оббивали глиною, потім туди наклали дров і випалювали — це барабан (поднебене)» (с. Степангород Волод. Рів.)¹⁵; «Шукають оситовату (дуплаву. — Р. Р.) колоду, ставлять її на черинь і оббивають глиною. Коли трохи висохне, колоду потрохи випалюють — так колись робили барабан» (с. Поліське Берез. Рів.)¹⁶. Аналогічні способи формування склепіння використовували й у Білорусі [20, с. 145—146], зокрема на Туровщині (колишній Мозирський повіт): «...Піч у курних хатах споруджується так: спершу по необхідному об'єму печі встановлюють колоду з наскрізною дирою всередині, колоду ту міцно забивають глиною необхідної товщини, а потім у порожнину колоди накладають дрібних дров і запалюють їх...» [13, с. 697]. Колоду міг замінити й розколений навпіл кадуб (дерев'яна посудина) [32, с. 56; 37, с. 133]. Скажімо, за матеріалами Р. Сілецького, у сс. Красилівка, Піхоцьке (Овр. Жит.) половину такого «кадуба» встановлювали на черинь і зверху на товщину завширшки в «долоню руки» обліплювали глиною, після чого із двох зовнішніх сторін встановлювали опалубку, набивали глину і вирівнювали «верхню черинь». У с. Піхоцьке «барабан» не вбивали прачем, а вліплювали вручну з густої, змоченої водою глини. Після висихання «кадуб» випалювали [37, с. 133]. У Карпатах, крім гуцулів [46, с. 121], подібну опалубку при спорудженні склепіння печі довгий час використовували також лемки [33, с. 279; 38, с. 213; 49, с. 132] та бойки [16, с. 66; 49, с. 132]. Власне з карпатського регіону маємо детальні описи технологіч-

¹⁰ Зап. 29.07.2008 р. у с. Велике Вербче Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мельника Василя Федоровича, 1930 р. н.

¹¹ Зап. 07.08.2008 р. у с. Будимля Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Торського Павла Васильовича, 1924 р. н.

¹² Зап. 1.08.2009 р. у с. Хіноча Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Шелігана Дмитра Ісаковича, 1942 р. н.

¹³ Зап. 25.07.2010 р. у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Карпович Івана Петровича, 1915 р. н.

¹⁴ Зап. 29.07.2010 р. у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковця Володимира Антоновича, 1930 р. н.

¹⁵ Зап. 6.08.2009 р. у с. Степангород Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Мельника Романа Дмитровича, 1939 р. н.

¹⁶ Зап. 5.08.2013 р. у с. Поліське Березнівського р-ну Рівенської обл. від Гаргалюка Адама Миколайовича, 1923 р. н.

них процесів, пов'язаних з його влаштуванням¹⁷. Пичому, як свідчать наші польові матеріали, доволі часто таку опалубку тут вживали ще на поч. — у пер. пол. ХХ століття. Інформації про неї одержуємо у низці гуцульських, бойківських та лемківських сіл¹⁸.

Одним із найпростіших, а відтак, й найдавніших був також спосіб влаштування глинобитної печі («печі з землі»), описаний І. Толмачовим на Середньому Поліссі (1897 р.): «...На верхній збитий шар (черинь печі. — Р. Р.) кладуть мішок, туго набитий соломою, після чого знову накладають землю, туго вбиваючи її, поки піч не досягне потрібної висоти. Відтак розв'язують мішок і вибирають соломку: отвір і є вариста піч; всередині її добре вистругують лопатою. Після чого зовні і всередині усю піч дбайливо обмазують глиною» [39, с. 243]. На Правобережному Поліссі для опалубки могли використовувати мішок,

¹⁷ Зокрема, бойки із с. Жукотин в Турківському р-ні Львівської обл. ще у кін. 30-х рр. ХХ ст. її споруджували наступним чином: «...беруть клец о промірі 75 см, довгий на 1 м. З одної сторони клец гладко стесують і тісно уставляють на убитій глині печі в її середині так, щоби клец лежав у відповіднім віддаленні від задньої і бічної стіни. Так уставлений клец убивають добре виробленою глиною. Понад вимурованим клецом роблять знову з глини платформу, але вже вищу ніж першу, на 25—30 см. Як глина зверху добре уложиться, вигладжують мокрою глиною і приступають до «випалення клеца». Коло чола клеца, від сторони припічка, кладуть огонь, який запалює клец. Клец поволі цілком спалюється на протягу 4—7 днів... По випаленню клеца, глина печі випалюється цілком на цеглу... Нутро випаленої печі вигладжують глиною» [16, с. 66]. Подібним способом у кін. ХІХ ст. влаштовували топку печі й гуцули: «...посередині вибитої стелени стелить короткий грубий ковбок; з двох боків від хати кладе в віддаленні від того ковбка прямовисно дві лодві (широкі грубі дощці) і вбиває їх у місці, де вони з собою або з стінами творять простий кут; тепер силе верх згаданого ковбка і округ него глини, як у яку скриню (замкнену з двох боків ловами, а з двох других хатними стінами); глину тоту убиває теж довбнею дуже туго до високости лодв; коли вже глина рівно з ловами убита, відкидає майстер лова, а ковбок підпалює; заким сей вогонь, висохне убита глина, почим витісує газда рискалем і вирівнює те місце, де був ковбок, і піч готова...» [46, с. 121].

¹⁸ Села: Міжгір'я, Глибока, Бугрівка, Яблінка, Лукавиця, Саджава Богородчанського, Липа, Синиців Долинського, Ілемня, Липовиця Рожнятівського р-нів Івано-Франківської обл.; Розтока Нижня Воловецького, Люта Великоберезнянського, Луги, Поляна Косівська, Кевелів Рахівського р-нів Закарпатської обл.; Шандровець, Боберка Турківського р-ну Львівської обл. та ін.

заповнений просом (яке потім легко висипали, розв'язавши мішок) [32, с. 56]. Подібні засоби (мішок, щільно набитий половою, великий куль соломи) при спорудженні глинобитних печей широко використовували й в Українському Лісостепу [18, с. 63; 25, с. 213—214; 44, с. 381]. Інколи поліщуки вживали інший конструктивний варіант опалубки, який дослідники вважають теж одним із дуже давніх: майбутню топчну порожнину печі закладали штабелем дров чи нетовстих колодок [32, с. 56; 37, с. 132]. Наприклад, такий спосіб формування склепіння зі с. Новошепеличі (Чор. Київ.) наводить Н. Заглада (1934 р.): «...Там, де мала бути топка, клали кучку дров у формі пічі, обліплювали глиною, набивали «кабана» з глини. Може 100 пуд глини треба...» [11, с. 471]. Більш детально цей технологічний процес описав П. Шейн у с. Житлин (Слонімське Полісся; Білорусія): «На черень кладуть купу полін (за розмірами майбутньої печі — яку хочуть). Зверху накладають глину і її місять, обставивши по боках дошками, щоби вона не розходилась вбоки. Зверху згладжують і піч готова. Через 5—6 днів, як глина децю просохне, випалюють дрова» [45, с. 360]. Подібним способом влаштовували склепіння у деяких інших районах Білорусі та у Литві (колишня Віленська губернія): «...На расадник (опічок. — Р. Р.) накладають купу плах, такої довжини і висоти, яка б відповідала отвору печі. Плахи обкладають глиною, якій надають рівне розположення дошками. Через 5—6 днів плахи запалюють, завдяки чому одержують склепінчату порожнину в глині...» [42, с. 185]. У с. Левковичах (Овр. Жит.) на черинь також наклали «бровона, наліпляли на них глину, а потім їх випалювали». Поліна для цієї мюети старались використовувати дуже сирі, «щоби довго горіли і добре випалився склеп» [37, с. 132—133]. Опалубку, викладену із штабеля дров, використовували й у Карпатах, що засвідчують джерела¹⁹ та наші польові матеріали

¹⁹ Ось як ще на поч. ХХ ст. споруджували таку піч у бойківському с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. Спершу влаштовували зрубне опіччя — «обруби». «Попри обруби ставлять дошки, від дверей на хижу і від північної стіни в напрямі до полудневої. Ті дошки запирають колами (запорами, підпорами), щоби не рушались з місця. Де має бути отвір у печі, кладуть клециків на округло, відтак вносять глину, намітують поза попідпирани дошки і вбивають її довбнями, щоби уляглося, вирівнюють, а клеци підпалюють, аби цілком вигоріли, через

(сс. Глибока Богородчанського, Витвиця, Вишків Долинського р-нів Івано-Франківської; Сергії Путильського р-ну Чернівецької обл.).

У селі Столінські Смоляри (Любом. Вол.) топку («буду») колись робили наступним чином: на поверхні опіччя встановлювали міцні «каблуки», обплетені лозою, а в місці двох зовнішніх стінок — дерев'яні щити. Пліт змащували шаром глиняного розчину, відтак у порожнину (між щитами і склепінням) «забивали» глиняно-піддану суміш. Після просихання глини щити знімали, а внутрішню опалубку випалювали [26, с. 105]. Подібна опалубка, безперечно, теж є дуже давньою, проте у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. на Поліссі її використовували доволі рідко (крім зазначеного випадку згадок про неї практично не фіксуємо). Водночас місцями, зокрема на рівнинному Закарпатті, опалубка з плоту у глинобитних печах була доволі звичною ще у пер. пол. ХХ ст. [34, с. 96]. Нагадаємо, що круглі глиняні печі лісостепової частини України Х—ХІ ст. часто зводили на каркасі з кілків чи прутів [27, с. 151]. Це ж торкається й аналогічних круглих (овальних чи підковоподібних) печей ХІІ—ХІІІ ст. з цієї території [27, с. 154]. До речі, як показують археологічні матеріали, круглі глинобитні печі у районі Полісся появились дещо швидше, ніж на решті території Русі (ймовірно, вже у VIII—Х ст.) [27, с. 147]. Незначна товщина стінок цих печей (у нижній частині 20—30 см, у верхній — 10—15 см [27, с. 147]) промовляє на користь того, що їх, швидше за все, не вибивали, а виліплювали з глини (правда, глину могли ущільнювати, дещо побиваючи зверху)²⁰. Щодо інших варіантів опалубок (розколеної колоди чи кадуба, штабеля дров, мішка набитого просом чи половиною, кулів соломи тощо), вони, безперечно, пов'язані вже із «битими печами». Причому, розколена колода чи кадіб як опалубка має безпосереднє відношення до формування напівциліндричного склепіння (інші варіанти самостійно, без додатко-

що зробиться отвір. Дошки стоять кілька днів, відтак їх виймають, спрятують і піч готова» [14, с. 11—12].

²⁰ Правда, як зазначає П. Раппопорт, інколи зустрічаються такі печі без будь-яких слідів каркаса [27, с. 154]. Цілком ймовірно, що їх могли просто виліплювати з глини (без каркаса) давнім способом виготовлення ліпної кераміки (таку технологію ще у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. використовували для спорудження коминів (димозбірників над припічком) у деяких південних селах Поділля на Тернопільщині.

вої опорної частини, такої форми склепіння забезпечити не могли). На користь цього промовляють дещо модифіковані форми таких опалубок, які зустрічались у печебудівництві поліщуків у кін. ХІХ — на поч. ХХ століття. Скажімо, у с. Ремчицях (Сар. Рів.) ще на поч. ХХ ст. опалубку «склепу» споруджували наступним чином. На «черинь» встановлювали дві—чотири дуги, вигнуті з товстої лози (зв'язані у нижній частині мотузками), «всередину туго набивали соломи», після чого зверху «наклали глини» і вбивали. Впродовж кількох днів піч сохла, а вже потім її випалювали²¹. У с. Левковичах (Овр. Жит.) Р. Сілецький виявив новіший варіант опалубки з використанням поліна: на черинь встановлювали два дерев'яні кружала на певній відстані один від одного, з'єднуючи їх поміж собою дрючками, внутрішню порожнину заповнювали полінами [37, с. 132—133].

Опалубка склепіння, основою якої було кілька дуг (дубових, в'язових, вербових чи березових), на Поліссі мала доволі давню традицію. Відповідно до матеріалів Г. Єсементовського, що походять з пер. пол. ХІХ ст. (1845 р.), у колишньому Суражському повіті (Брянсько-Жиздринське Полісся) «свод» глинобитної печі робили «на дерев'яних обручах, які після висихання свода виймають або випалюють» [30, с. 148]. Подібні «обручі» (дуги) використовували поліщуки й у колишньому Ніжинському повіті на Чернігівщині (1878 р.) [30, с. 151]. Більш детально процес виготовлення такої опалубки описав Р. Сілецький (сс. Давидки Нар., Лучанки Овр. Жит.): дубові чи березові гілляки розпарювали у гарячій воді чи на вогні, згинали в дугу і зв'язували протилежні їх кінці шнуром. Кілька таких дуг (переважно три—чотири) встановлювали на черинь, у верхній частині з'єднували дубовою палицею і суцільно вкривали «дранкою» [37, с. 133]. Подібним чином «барабан» печі влаштовували в інших регіонах Полісся (сс. Ладжичі Чор., Городщина Пол. Київ.; Ремчиці Сар., Біловеж Рок., Поляни, Яринівка, Маринин Берез., Великий Мидськ Кост. Рів.; Бузаки, Верхи К.-Каш., Старий Чорторійськ Ман. Вол.; Осова, Червона Воля Єм. Жит. та ін.). У с. Бузаки (К.-Каш. Вол.) на таку основу наклали (наліплювали, побиваючи «прачем») 10 см глини, впродовж кількох днів вона сохла, після чого піч наповнювали дровами, які разом з каркасом ви-

²¹ Зап. 23.07.2008 р. у с. Ремчиці Сарненського р-ну Рівненської обл. від Воронця Сергія Ілліча, 1948 р. н.

палювали. Лише після того встановлювали дерев'яну опалубку зовнішніх стінок, порожнину якої заповнювали глиною, а верх печі вирівнювали, надаючи йому форму рівної горизонтальної площини. У с. Старий Чорторійськ (Ман. Вол.) різновид такої опалубки застосовували ще у сер. ХХ ст. при спорудженні «склепу» з випаленої цегли. Проте тут вигнуті з лози каблуки («дуги») встановлювали на віддалі 18—20 см один від одного — «їх давали багато, так, щоб під кожен кірпіч ішло дві дуги»²². Подібну опалубку у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. широко використовували при спорудженні печей із глиносолом'яних вальків («глевків») у деяких південних околицях західного Поділля. Наприклад, у с. Шутроминці (Заліщицького р-ну Тернопільської області) для виготовлення такої опалубки ішло 25—30 грабових «каблуків» (їх ставили через кожних 4—6 см) [7, с. 82].

Проте вже у пер. чв. ХХ ст., особливо у середовищі професійних пічників, більшого поширення набула опалубка досконаліших конструкцій. Для її спорудження використовували два масивні дерев'яні півкрузи («кобили», «кружки», «кружала», «півкрузи»), які з'єднували поміж собою палицею і зверху обклали дощечками (сс. Вигів Корост., Красилівка, Мала Фосня, Думинське Овр., Зубковичі Ол., В'язівка, Ключки, Яжборень Нар. Жит.; Полиці, Качан, Сошично К.-Каш. Вол.; Любиховичі, Кричильськ Сар. Рів. та ін.) [37, с. 133]. В інших випадках «кружала» замінювала пара півободів старих дерев'яних коліс від воза (з дуба чи в'яза [8, с. 336]): сс. Червона Волока Луг., Стівпинка, Білокоровичі, Лопатичі, Копище, Зубковичі Ол., Мала Чернігівка, Рудня Овр., Закусили, Жерев Нар., Макалевиці Рад., Андрієвичі Єм., Обиходи Кор. (Жит.); Біловеж, Березове Рок., Вільне, Великі Озера Дубр., Цепцевичі Сар. (Рів.); Буда Варовичі, Діброва, Городещина, Фабриківка, Тараси Пол. (Київ.); Видричі, Бузаки, Сошично К.-Каш., Річиця Рат. (Вол.) та ін. [37, с. 133]. В окремих випадках таких півободів застосовували три (сс. Буда Варовичі, Фабриківка, Тараси, Луб'янка Пол., Черевач Чор. Київ., Борутин Овр., Осова, Кочичине Єм. Жит.) [37, с. 133]. Така опалубка була вже багаторазового використання: під «кобили» чи «півободи» підкладали дерев'яні клинці або дрібні камінці, які після завер-

²² Зап. 9.07.2011 р. у с. Старий Чорторійськ Маневецького р-ну Волинської обл. від Чеп Григорія, 1934 р. н.

шення робіт вибивали, а дуги виймали. Використання цієї конструкції в основному пов'язане із спорудженням склепіння з сирію чи випаленої цегли, проте нерідко так робили й глинобитну піч (сс. Буда Вовчаківська Пол. Київ.; Білокоровичі Ол. Жит.; Вільне Дубр. Рів.). Це ж підтверджують матеріали Ч. Піткевича з теренів Річицького Поліссія Білорусії: «На дерев'яному «падпечче» встановлювали тимчасову «скриню» з грубих дощок (по величині печі), а у її середині маленьку «скриньку» за величиною «ями» печі, із заокругленими під циркуль щитами («кружала»). На щити вкладали дошки у формі склепіння (нижче від верху зовнішньої скрині на 15—20 см). Простір над ним (до самого верху зовнішньої скрині) набивали мокрою глиною. Як глина просохла, зовнішню скриню розбирали, а спереду ножом вирізали отвір печі. Після доброго висихання всієї маси глини пічну «яму» випалювали» [53, с. 233].

Для спорудження битію печі поліщуки вживали місцеві різновиди глин. Наприклад, у с. Рудня-Вересня (Чор. Київ.) для цього застосовували «крепшу глину, чорного кольору — глей»), на Річицькому Поліссі — «білу глину» [52, с. 120]. З «білої глини», яку «брали понад речкою», споруджували печі й у с. Богущі (Берез. Рів.). У с. Білокоровичі (Ол. Жит.) на «барабан» брали «синій глей з болота», який відзначався жаростійкістю. Натомість «білу глину» тут не вживали, бо вона, за спостереженням місцевого населення, «боїться вогню»²³. У с. Малоглумчанка (Єм. Жит.) печі споруджували із «сивого глею» (як зазначають респонденти, «глей» брали власне «сивий» — «красний глей» для цієї мети був непридатний). Натомість у с. Городещина (Пол. Київ.) твердять, що «барабан» робили з «червоної глини», бо «сіра не піде... сіра глина розсипається». Для печі брали «руду глину» («білої глини» тут теж не вживали) й у с. Поліське (Берез. Рів.). У с. Павлюківка (Овр. Жит.) для зведення склепіння використовували лише «жерств'яну глину», до якої додавали 1—2 кг «крупчатої» солі («вона держить температуру») [37, с. 133]. Інколи до глини, з якої вибивали склепіння, домішували трохи піску (сс. Столінські Смоляри Любом. Вол.). Глиняно-піщану суміш використовували для цієї мети й на теренах Білорусі [4,

²³ Зап. 21.07.1997 р. у с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Бенюка Василя Адамовича, 1921 р. н.

с. 56]. У с. Ставок (Кост. Рів.) піч вибивали з «глею, добре вимішаного з половиною».

У східній частині Рівненської (Дубр., Сар., Рок., Березн.) та західній частині Житомирської (Ол., Єм., Новоград-Вол.) областей у печебудівництві, поряд із глиною, широко використовували місцеві породи каменю. За твердженням респондентів, у деяких селах найдавніші печі були «биті» з глини, до якої додавали дрібне каміння: «*Колись барабана вибивали з глею і каменя*» (сс. Лопатичі, Білорочівці Ол., Вигів Кор., Червона Воля Новоград-Вол., Малоглумчанка, Сергіївка Єм. Жит.; Березове, Залуччя Рок., Хотинь Берез. Рів.). На Рівненщині (Дубр.) піч «ліплена з каменю і глини», — згадує Євгеніуш Франковський (1914 р.) [50, с. 166]. При спорудженні таких печей застосовували подібні опалубки й технології, як і в описаних вище глинобитних. Слід зазначити, що у глину домішували дрібне каміння при влаштуванні глинобитної печі й деінде в Україні [1, с. 29]. Подібним способом печі споруджували у деяких місцевостях Росії та у Білорусі. Наприклад, на півночі Росії «булижний камінь» середньої величини вбивали у глину шарами, таким чином, що шари глини чергувались із шарами каміння, а в Білорусі великі камені (вагою «близько пуда») розташовували у різних частинах печі (до десяти в одну піч) [6, с. 260]. Є. Романов описав дещо відмінний спосіб спорудження печі, битої з глини і каміння, у білорусів на півночі колишнього Биховського повіту Могильовської губернії²⁴. Такі конструктивні

²⁴ «...Нижня частина печі всипається товстим шаром глини з піском, по якому викладають некрупним булижником, а опісля поверх вирівнюють глиною. Це фундамент для «поду», оскільки поверх цього шару кладеться вже ряд цегли на всю ширину печі (тобто ним встеляється майбутній «под»), загнють і запічок, а також нижня частина комина. Враховуючи, що «под» потребує особливої міцності, його встеляють не сирцем, а паленою цеглою. Після цього відступають на ½ аршина чи дещо більше від двох стін хати, встановлюють дві «кобили» (півкруги) на відстані приблизно 1 і ½ аршина (що відповідає довжині печі). На них настеляють дошки (по формі майбутнього склепіння). Навколо засипають глину, яка сильно уминається біля стін, а від хати (з других боків) ставлять ребром дошки на такій відстані, щоб у ці дошки впирались стінки майбутньої печі (в міру роботи дошки зверху нарощують). Стінки припірають колодами, які другим кінцем впирають в стіни хати. Глину насипають між дошками і склепінням, не змочуючи її водою, так як при її сильному втрамбовуванні тяжкими чекушками вона робиться вологою сама собою. Булижник продовжують додавати як по стін-

різновид печі (із використанням каміння) Є. Бломквіст схильна розглядати «як своєрідне поєднання печі-кам'янки з глинобитною піччю» [6, с. 260].

У вказаному регіоні доволі давню традицію мала й інша конструкція печей (з більшим використанням каміння). У свій час К. Мошинський зазначав, що хлібну піч у слов'ян вибивають з глини, спорадично — з каменю і глини, але, «...наприклад, на півдні Середнього Полісся зустрічаються печі, складені майже виключно з великих каменів, а глиною заліплені лише шпари між каменями і їх поверхня вкрита тонким нерівним шаром глини» [51, с. 538]. Згадки про подібні печі знаходимо вже у матеріалах сер. ХІХ ст. (1854 р.), що походять з колишнього Овруцького повіту: «...Печі у більшості випадків з каменю...» [12, с. 318]. Їх споруджували як на дерев'яному (сс. Біловеж, Познань, Березове Рок., Великий Черемель, Великі Озера, Колки Дубр., Маринин Берез. Рів.; Майдан, Копище, Зубковичі, Журжевичі Ол. Жит.), так і на монолітному (сс. Тинне Сар., Поляни, Хотинь, Маринин Берез. Рів.; Середи, Осова, Рудня Іванівська, Кочичине, Малоглумчанка, Неділище, Рясне, Кривотин, Андрієвичі, Березники, Сергіївка Єм.; Червона Воля, Курчиця Н.-Вол.; Жубровичі Ол.; Вигів Корос. Жит.) опіччі. На черинь встановлювали міцну дерев'яну опалубку напівциліндричної форми, залишаючи місце на припічок та відповідно дещо відступаючи від тильної і порогової стін. Потім по опалубці із спеціально підібраних камінців викладали склепіння (камінці інколи клиноподібно затесували, в іншому разі їх розклинювали дрібними плиточками)²⁵.

ках печі, так і зверху склепу. Роблять це для того, щоб піч краще нагрівалась і довше тримала тепло. Коли над склепом шар глини ½ аршина чи дещо більше, то вважають, що «бити досить». Верх печі (черен, «черень») гладко вигладжують, і піч залишають в такому вигляді на декілька днів підсохнути. Дерев'яні упорки стінки і кобили не виймають. Так як піч будують тоді, коли в хаті нема ні вікон, ні дверей, і стеля над піччю не настелена, то через декілька днів піч встигає «зачерствіти». Тоді знімають зовнішню опалубку, але піч залишають ще на тиждень-два просохнути. Спереду прорізають «устье» печі, а внутрішню опалубку просто випаляють з допомогою закладеного хворосту і соломі. Легкою топкою піч починають просувати зсередини...» [28, с. 13—14].

²⁵ Варто зауважити, що подібний спосіб спорудження кам'яного склепіння на Прикарпатті, яке було викладене «з клиноподібних, вертикально притиснутих одна до од-

По завершенні цієї роботи з місцевих порід каменю на глиняно-піщаному розчині вимуровували два зовнішні бортики печі (тильну стінку склепу теж промуровували каменем). У с. Осова (Єм. Жит.) респонденти підкреслюють, що на стінки брали кам'яні «плити», а не «каміннь-кругляк». Внутрішню порожнину (між склепінням, кам'яними стіками та стінами хати) заповнювали піском²⁶ (сс. Хотинь, Вітковичі, Михаїн Берез., Чабель Сар. Рів., Кочичине Єм., Червона Воля Новоград-Вол. Жит.), глеєм (сс. Поляни Берез. Рів., Андрієвичі Єм., Жит.), сумішшю піску й глини (с. Осова Єм. Жит.). Пісок сипали шарами, поступово децю притрамбовуючи. У деяких селах цю порожнину заповнювали «п'єском в перемішку з дрібними камушками» (с. Рясне, Рудня Іванівська, Кочичине Єм. Жит.), «щебенем і глиною» (с. Березове Рок., Рів.). У с. Балашівка (Берез. Рів.) шари дрібного каміння чергували із глиною. У с. Хотинь (Берез. Рів.) в порожнину накладали камені і засипали «песком або глиною», а деінде (сс. Малоглумчанка, Сергіївка, Єм. Жит.) «на сухо» викладали «плоскі камінчики», а проміжки між ними (в міру вкладання камінців) засипали піском. Інколи замість піщаної засипки проміжки «заливали рідким глеєм»: шар камінців, глей, шар камінців, глей і т. д. (сс. Малоглумчанка, Сергіївка, Єм., Червона Воля Новоград-Вол., Вигів Кор. Жит.). Траплялось, що з каменю на глині вимуровували усю піч (с. Сівки, Маринин Берез. Рів.), «бо чим більше каменя — більше гріє» (с. Маринин). Верхню «черінь» вигладжували глиною, надаючи їй вигляд горизонтальної площини. Слід зауважити, що при використанні для заповнення глини чи піску, під «верхню черінь» теж накладали шар каміння (с. Хотинь Берез. Рів.) чи «засипали щебйонку» (с. Балашівка Берез. Рів.), «щоб було тепло».

На думку місцевого населення, каміння підвищувало теплотехнічні властивості печі: «Печ робили з каменю, бо вона (піч з каміння. — Р. Р.) добре нагріває хату» (с. Великий Черемель Дуб. Рів.); «Печ [споруджували] з каменя, бо камінь як нагріється —

ної, кам'яних плит, які утворювали своєрідне склепіння», фігурує в археологічних матеріалах VIII—X ст. (поселення Плісненсько) [40, с. 169].

²⁶ Необхідно зазначити, що у тих випадках, коли для заповнення використовували пісок, його засипали лише до рівня верхньої частини склепу, далі — ішла глина.

сильно тепло» (с. Хотинь Берез Рів.); «З каменя груба тепліша» (с. Балашівка Берез. Рів.); «[Піч з каменя], бо чим більше каменя — більше гріє» (с. Маринин Берез. Рів.). До речі, подібної думки (що завдяки каменю «піч сильніше нагрівається і довше тримає тепло») дотримувались і росіяни [6, с. 260] та білоруси [28, с. 14]. Водночас не всякий камінь був придатний для цієї мети. Скажімо, у с. Лопатичі (Ол. Жит.) слідкували, щоб він «не був річковий, бо річковий — холодний і лопається, тому брали польовий камінь»²⁷. Такої ж думки дотримувались й у с. Бистричі (Берез. Рів.): «Водяний камінь з річки на піч не шол, бо він буде стрілять (тріскатись. — Р. Р.)», тому тут вживали «боровий камінь», який збирали по полях. «Печ мурували польовим каменем» і у сс. Зубковичі (Ол. Жит.), Хотинь (Берез. Рів.). Камінь для печей збирали «у полі над рікою» й у с. Щекичин (Кор. Рів.) на етнографічній Волині²⁸. Аналогічно й у с. Білокоровичі (Ол. Жит.) найкращим вживали «гранітний або польовий» камінь, «бо цей камінь не тріскає». З «гранітного каменя» споруджували печі у с. Поляни (Берез. Рів.). У с. Маринин (Берез. Рів.) на черінь і барабан вживали «сивий камінь з плиток» (плитки сивого каменя). Якщо в околицях якогось села не було придатного каміння, його привозили з інших населених пунктів. Скажімо, жителі с. Хотинь (Берез. Рів.) збирали «польовий камінь по полях» у сс. Яковичі та Балашівка (Берез. Рів.), а пічники із с. Тинне (Сар. Рів.) заготовляли його у сс. Клесів та Чудель (Сар. Рів.). Придатне для печей каміння було також у с. Берестовець (Кост. Рів.)²⁹. У с. Поліське (Берез. Рів.) у печебудівництві широко використовували «руду» («железну руду», «рудий камінь», «камінь-жалізняк»), яку «копали под лісом». Хоча у другій чверті ХХ ст. з неї складали переважно опічки, як свідчать респонденти старшого віку, — колись її застосовували й при влаштуванні череня та спорудженні самої печі³⁰. Варто за-

²⁷ Зап. 23.07.1997 р. у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Вербельчука Гаврила Павловича, 1926 р. н.

²⁸ Зап. 7.08.2013 р. у с. Щекичин Корецького р-ну Рівненської обл. від Бровчука Григорія Даниловича, 1927 р. н.

²⁹ Зап. 28.07.2013 р. у с. Яринівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сьомака Пилипа Олексійовича, 1931 р. н.

³⁰ Зап. 5.08.2013 р. у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл. від Гаргалюка Адама Миколайовича, 1923 р. н.

уважити, що цей матеріал вживали у печебудівництві на теренах України вже у VIII—X ст. [40, с. 169].

Використання місцевих порід каміння у печебудівництві XIX ст. відоме і в інших регіонах України, зокрема у лісостеповій її частині. Траплялись такі печі у Надсянні [24, с. 230], у деяких районах Поділля (с. Тимків Новоушицького р-ну Хмельницької обл.)³¹. У джерелах кін. XIX ст. печі, складені з каменя-вишняку, згадуються на етнографічній Волині [15, с. 43; 25, с. 213]. Зауважимо, що поряд із глиняними, муровані з каменя печі фігурують в описах замків сер. XVI ст. (Опис Кременецького замку 1552 р.) [23, с. 255].

Використання каміння для спорудження опалювальних пристроїв на теренах розселення слов'ян має взагалі доволі давню традицію. Вперше печі-кам'янки (складені з каменів на сухо) з'явилися у напівземлянках на заключному етапі розвитку Черняхівської культури на Дністрі [2, с. 174—175], а вже у житлах Празько-Корчацької культури (V—VII ст.) в усіх поселеннях, розташованих на захід і південний захід від Дністра, такі печі домінували [2, с. 36, 75]. На Правобережжі Дніпра вони продовжували превалювати у VIII—X ст. (Райковецька культура) [2, с. 92; 27, с. 148]. Причому, печі, складені з каменів на сухо³², найдовше затримались у Придністров'ї (др. пол. X—XI ст.)³³. Водночас східні слов'яни лісової зони вже у X—XI ст. печі складали з каменів не на сухо, а на глині, причому, як зазначають вчені, «інколи глина використовується настільки широко, що важ-

³¹ Зап. 14.06.1995 р. у с. Тимків Новоушицького р-ну Хмельницької обл. від Палямара Івана, 1912 р. н.

³² На наш погляд такі опалювальні пристрої навряд чи можна розглядати як повноцінну піч. Швидше за все їх можна номінувати як «вогнище, обкладене з усіх боків каменем», адже топочна камера печі-кам'янки, складена із каменів на сухо, при приготуванні страви не могла повною мірою забезпечити ефекту «духової печі» (оскільки не була герметичною — між каменями залишались більші чи менші щілини). Водночас її обігрівальні властивості (у порівнянні з відкритим вогнищем) були значно вищими, оскільки нагріте каміння шляхом тепловіддачі впродовж більш тривалого часу забезпечувало теплом житлову камеру. У конструктивному сенсі, розкопані археологами печі-кам'янки [27, с. 144 (Рис. 47), 151 (Рис. 53); 29, с. 96] дуже нагадують аналогічні опалювальні пристрої кін. XIX — поч. XX ст., якими росіяни опалювали бані, а білоруси та українці обігрівали теплі комори («стебки»).

³³ Лише у поселенні біля с. Крилос виявлено піч, складену із каменів на глині [27, с. 151].

ко сказати, чи піч є кам'яною, чи глиняною, але з використанням каміння» [27, с. 152]. У XII—XIII ст. в лісовій (рідше у лісостеповій зоні) у склад стінок глиняних печей теж входила значна кількість каміння, яке було з'єднане глиною, і стінки печі були промазані нею як ззовні, так і зсередини [27, с. 154].

У кін. XIX — на поч. XX ст. на всьому просторі Полісся у печебудівництві ширше використовували сирцеву цеглу («цегла», «сирій кірпіч», «сировка», «цегла-сировка», «кірпіч-сировка», «цегла-сирець», «сира цегла», «сирець», «саморобний кірпіч»). І. Толмачов відзначав (1897 р.), що на основній території Середнього Полісся (за винятком північно-західної частини регіону) піч «майже завжди робиться з сирцю» [39, с. 240]. Це підтверджують матеріали інших дослідників. Наприклад, на Річицькому Поліссі (Білорусь) вже у 1880-х рр. превалювали печі із цегли-сирівки [52, s. 120; 53, s. 233]. Подібну картину спостерігаємо й на Лівобережжі (Мглинський (1906 р.) [17, с. 93], Ніжинський (1878 р.) [30, с. 151] повіті колишньої Чернігівської губернії). Значне використання цегли-сирцю при спорудженні печей у першій чверті XX ст. широко ілюструють наші польові матеріалами (сс. Городещина, Будо-Варовичі, Діброва Пол., Ладижичі Чор., Страхолісся Ів. (Київ.); Велехів Волод., Прикладники, Лотниця, Перекалля, Річиця, Радове, Кухче, Комори, Омит Заріч.; Залужжя Дубр. (Рів.); Червона Волока Луг., Вигів Кор., Буки, Іванків Мал., Макалевиці Радом. (Жит.); Залісся, Полиці, Пньовне, Видричі, Волиця, Качин Хотешів К.-Каш., Серехів Ман. (Вол.) та ін.). Як свідчать дані церковно-приходських літописів та інші джерела, у кін. XIX ст. (а, властиво, — в др. пол. XIX ст.) цегла-сирець була основним будівельним матеріалом при спорудженні печей і на етнографічній Волині (колишні Острозький, Кременецький, Заславський, Новоград-Волинський, Луцький повіти) [15, с. 41; 43, с. 187]. Це ж торкається й Полтавщини [31, с. 98, 106]. Спорадичне використання сирої цегли у печебудівництві на теренах України відоме ще у Давньоруський час (XI—XIII ст.). Наприклад, у Чернігові розкопане тогочасне житло, піч у якому складена з «сирцевих цеглин і глини» [5, с. 207].

Сиру цеглу селяни зазвичай виготовляли самотійно (сс. Городещина Пол. Київ.; Залісся К.-Каш. Вол.) [17, с. 93; 52, s. 120; 53, s. 233]. Її робили із самої глини або добавляли полови, піску, полови та

піску (с. Городещина Пол. Київ.)³⁴. Для цього застосовували спеціальну «червону глину»: (сс. Росухи: Мглинський повіт колишньої Чернігівської губернії) [17, с. 93]; Городещина Пол. Київ.). Сирівку могли виробляти у дворі (с. Городещина) чи безпосередньо на глинищі (с. Росухи): «...Для забезпечення його (сирцю. — Р. Р.) від дощу, тут же під горою, де видобувають глину, [встановлюють] чотирихилий навіс на стовпах, який називають цегельня» [17, с. 93].

Технологія спорудження печі із «цегли-сирцю» у загальних рисах була такою ж, як і з каменя (сс. Городещина, Будо-Варовичі, Діброва Пол. Київ.). Скажімо, у с. Городещина через тиждень після вибивання глиняного «фундаменту» печі, «печнік» із «сирого кірпіча» на глиняно-піщаному розчині (2/3 частини глини, 1/3 — піску) викладав «черинь» і приступав до спорудження самої печі. Спершу на черинь встановлювали опалубку («барабан») для топки: дві дубові «дуги» (чи півободи дубових коліс від воза) на відстані 1,2—1,3 м одна від одної, на які зверху вставляли «шалівку» (тонкі дощечки). Верхню дощечку до «дуг» закріплювали цвяхами. Опалубку розташовували таким чином, що спереду опічка залишали 35 см «на припічок» (у с. Будо-Варовичі — 25—30 см), 35 см відступали від тильної стіни і 30 см — від порогової (у с. Будо-Варовичі, відповідно — 20 і 20—25 см). Далі — викладали «свод», «барабан з сировки» (у с. Будо-Варовичі його називали «сволок»). Сирівку викладали «на руба»: середню цеглину затісували «на клин», інші — розклинювали дрібними камінцями (траплялось, що клиноподібної форми надавали усім цеглинам). Потім з тієї ж цегли-сирівки

³⁴У с. Городещина (Пол. Київ.) завозили декілька возів глини, до неї добавляли житньої чи пшеничної полови та піску (3/4 частини глини, 1/4 — піску; піщана добавка запобігала утворенню тріщин), поливали водою і топтали впродовж двох — двох з половиною годин. Для вимішування («збивання») глини зазвичай скликали «толоку» («дехто, хто мав коня, вимішував конем»). Вимішану суміш викладали у дерев'яні «форми» («скриньки»). Сформовану «цеглу-сировку» складали у тіні під навісом (клали «на руба», таким чином, щоб вона не торкалась одна одної) і просушували впродовж двох—трьох тижнів. Учасники толоки під час роботи співали, по закінченні — господар вгощав їх («пили могорич»): с. Городещина (Пол. Київ.). (Зап. 09.1994 р. у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від Дідківського Петра Марковича, 1931 р. н.).

вимуровували тильну стінку склепу і два зовнішні бортики печі. Порожнину між бортиками, склепінням та дерев'яними стінами хати (до рівня верху склепіння) засипали сухим піском, «щоб не загорілось», вище — заповнювали глиною). Інколи верх печі («верхній черинь») викладали з сирівки та «замазували глиною», надаючи йому рівної горизонтальної поверхні³⁵. Для заповнення порожнини між бортиками, склепінням та дерев'яними стінами хати могли використовувати й інші матеріали. Наприклад, у с. Будо-Варовичі (Пол. Київ.) її (до верху склепіння) «забивали землею», а вище — «закидали щейонкою» (чи пізніше — битою цеглою) і «заливали глиною». Глину («глей») для цієї мети використовували й у деяких інших населених пунктах (сс. Бігунь, Левковичі [37, с. 132] Овр., Андрієвичі Єм. Жит.; Видричі, Качин К.-Каш. Вол.). Проте у модерніших печах для цього частіше застосовували пісок (сс. Черевач Чор., Фабриківка, Тараси Пол. (Київ.); Кричильськ, Цепцевичі Сар., Ромейки Великі Цепцевичі Волод. (Рів.); Бузаки, Сошично К.-Каш. (Вол.) та ін.). Піщана засипка, за спостереженнями поліщуків, у порівнянні з «земляною», відзначалась кращими теплотехнічними властивостями: «вон [пісок] *лучше держить тепло*» (с. Черевач Чор. Київ.), «*бо пісок нагрівався і держав тепло*» (с. Фабриківка Пол. Київ.). У зоні побутування кам'яних печей при використанні сирівки заповнення порожнини залишалось таким же, як і при використанні каменю (дрібне каміння у перемішку з піском чи глиною тощо). Однак, слід зауважити, що навіть при глиняному наповненні простір між склепінням і пороговою стіною часто засипали піском. Скажімо, у с. Червона Воля (Новоград-Вол. Жит.) «*навколо барабана... сипали камінці і заливали глеєм, а від сінешньої стіни засипали песком і затрамбовували*». Це ж спостерігаємо й у с. Кочичине (Єм. Жит.): між склепінням і пороговою стіною 30 см (заввишки) присипали піском (від стіни клали «бересту», щоб «песок не висипався»).

Слід зазначити, що сирівку передовсім використовували для влаштування череня і власне склепу. Причому черинь могли викладати із цегли-сирцю навіть при глинобитній конструкції самої печі (с. Мульчиці, Степангород Волод.; Річиця, Кухче Заріч.). В сс. Біловеж, Познань, Березове (Рок. Рів.) у печах

³⁵Зап. 09.1994 р. у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від Дідківського Петра Марковича, 1931 р. н.

другої чверті ХХ ст. навіть тоді, коли склепіння склали з каменю, черинь часто робили з «сирого кірпіча». Це підтверджують матеріали 20-х рр. ХХ ст. й з теренів Полісся Білорусі (піч глинобитна, а черинь з цегли по піску) [10, с. 284]. У с. Березове (Рок. Рів.) із цегли-сирцю викладали черинь і склеп, а два зовнішні бортики залишались кам'яними. Водночас, у багатьох селах печі з сирівки будували аж до середини ХХ ст. (с. Червона Волока Луг. Жит., Вигів Кор. Жит.). Натомість у Самари (хутір Мокре; Рат. Вол.) печі з сирівки почали робити лише у 1930-х рр., а «на дальніх хуторах» ще пізніше.

Щодо випаленої цегли, то ще у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. її на Поліссі при спорудженні печей використовували дуже рідко. Зокрема, відповідно до даних І. Толмачова (1897 р.), на Середньому Поліссі печі з цегли «зустрічаються як виключення і то на півдні регіону» [39, с. 240]. Це ж стосується й теренів Білорусі (Слоніміске Полісся; 1903 р.)³⁶. Зауважимо, що цеглу для цієї мети на півдні колишніх Радомишльського («в містечках між Брусилівим і Коростишевим і північніше до м. Радомишля»; 1852 р.) [41, с. 267] та Овруцького (біля міст Олевська, Лугинська, Коростеня; 1854 р.) [12, с. 318] поліщуки в окремих випадках використовували вже у сер. ХІХ століття. Деяко частіше такий матеріал у цей час використовували у лісостепевій частині України (колишні Васильківський, Чигиринський повіти) [41, с. 273, 279]. Проте, як зауважив П. Чубинський (стосовно українського Лісостепу. — Р. Р.), у 70-х рр. ХІХ ст., «цегляна піч у малоросійській хаті — доволі рідкісна, хоча й не виключене явище: вона найчастіше трапляється у таких місцях, де поблизу розташовані цегельні заводи, а також поблизу міст і у містечках» [44, с. 381]. Це підтверджують й матеріали з Полісся. Наприклад, у с. Вовчків (Пол. Київ.) вже у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. печі здебільшого споруджували з «пальонки», цегли-сирівки не вживали, бо «вже за царя тут був цегельний завод». Слід зазначити, першим елементом печі, який старались скласти із випаленої цегли, теж була черинь (с. Рос-тань Шац. Вол.). Наприклад, ще у 30-х рр. ХХ ст.

у с. Буда-Варовичі (Пол. Київ.) у печах, складених із сирівки, на черинь клали два ряди «сполошного кірпіча з пальонки (випаленої цегли. — Р. Р.)». Це підтверджують матеріали і з інших регіонів України, наприклад — Середнього Подніпров'я: у колишньому Васильківському повіті вже у сер. ХХ ст. на опіччя сипали будівельне сміття (на $\frac{1}{4}$ аршина), а зверху вкладали цеглу [41, с. 273]. Це у ХІІ—ХІІІ ст. у містах, де було розвинуте монументальне будівництво і налагоджене виробництво цегли (Київ, Рязань, Туров, Гродно, Новогрудок), відомі печі, у яких широко використовували цей матеріал [27, с. 154—155].

Ширше випалену цеглу у печебудівництві почали застосовувати лише після Другої світової війни. Приблизно у той час місцями починають використовувати й вогнетривку цеглу («огнетривкий кірпіч», «огнеупорний кірпіч»). З неї передовсім споруджують черинь, рідше — ще й склеп. Наприклад, у с. Вигів (Кор. Жит.) «*після війни черинь клали з огнетривкого кірпіча*», а «*барабан*», «*хундамент*» та ін. — з «*красного*». Водночас у с. Червона Волока (Луг. Жит.) з «огнеупорного кірпіча» вже споруджували «*черень і барабан*», а «*вище барабана — з простого кірпіча*».

При усті печі влаштовували «челюсті» («челюсти», «челюсть», «челісник», «челісник», «челеснік», «солом'є», «сопуха», «челюсники», «челюснікі», «в'усте», «в'устя», «г'усте», «'усте», «'устя», «щ'оки», «ц'елюсні») — своєрідне обрамлення виходу печі (між припічком і внутрішньою частиною), тобто по периметру зовнішнього краю склепіння робили неширокий (6—10 см) дугастої форми бортик. Челюсті запобігали попаданню прямого вогню поза пічний отвір («*полум'я від них отбивалось і поверталось в печ*»: с. Луб'янка Пол. Київ.; «*челюсті робили, щоб полум'я не вибігало*»: сс. Білоторовичі Ол. Жит., Поляни Берез. Рів.; «*при вході у склеп робили устя, щоб вогонь крутився*»: с. Річиця Рат. Вол.; «*челюсник робили, щоб звузити [вхідний отвір], щоб краще пеклось*»: с. Селець Дубр. Рів.). Давніше у глинобитних печах з цього ж матеріалу споруджували й челюсті. Наприклад, у с. Лопатичі (Ол. Жит.) попередньо вимочену у воді драничину вигинали (за формою майбутньої челюсті) і встановлювали її на вході печі. Простір між склепінням і драничиною «забивали глиною». Коли глина засохла, драничину виймали (або ж вона вигоріла). За сло-

³⁶ Як зазначає П. Шейн, «цегляні печі з трубою будують рідко, бо цегла дорога. Зокрема, на таку піч з трубою необхідно 900—1000 штук цеглин, що коштує 20 рублів (коли за 50 рублів можна збудувати терпиму хату» [45, с. 360—361].

вами респондентів, така челюсть була непрактичною: вона дуже крихка, часто вищерблювалась, внаслідок чого потребувала постійного ремонту³⁷. У с. Городещина (Пол. Київ.) чалюсті споруджували з вигнутої дубової гілляки (товщиною 5—6 см): її вимочували у воді, вигинали, у нижній частині два кінці зв'язували до купи. Через якийсь час шнур розрізали, а дерево обмазували товстим шаром глини (після чого піч випалювали). З часом (у новіших печах) дерев'яні елементи замінив металевий півобід, який підтримував нижні краї челюстей (сс. Лопатичі Ол. Жит.; Буда Варовичі, Діброва, Городещина Пол. Київ. та ін.). У печах, складених із цегли, цегляним робили також і «вустя» — із чотирьох цеглин, викладених під кутом (на ребро), що надавало йому п'ятикутної форми (сс. Видерта К.-Каш. Вол., Білокоровичі Ол. Жит., Велике Вербче Сар. Рів. та ін.). Проте зчаста цегляне устя теж мало овальну форму: його, як і сам склеп, викладали з цегли у формі напівциліндричного склепіння. У таких випадках зустрічаємо досить значну висоту обрамлення челюстей. Так, у хаті сер. ХХ ст. із с. Іловниця (Чор. Київ.) при параметрах склепіння 0,94 х 0,4 м, параметри челюстей становлять 0,5 х 0,25 м. Тобто, висота обрамлення сягає 0,22 (а по висоті 0,15 м). До речі, відповідно до інформації зі с. Діброва (Пол. Київ.), така висота обрамлення челюстей траплялась і в давніших печах. Тут вважають, що «якщо не буде відстані від сволюка [нижньої поверхні склепіння] до челюсті двадцять п'ять сантиметров, то в печі нічого не спечеш»³⁸.

Щодо параметрів вхідного отвору печі (власне «челюстей»), то, як зазначає Р. Сілецький, посилаючись на власні матеріали з теренів Полісся, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я, а також на дані І. Могитича з карпатського регіону, у печах кін. ХІХ — поч. ХХ ст. його висота (від черені до найвищої точки) зазвичай коливалась у межах 25—32 см [36, с. 237]. Наші обмірні матеріали з Західного і Середнього Полісся в основному підтверджують дані вченого: найвищі зафіксовані нами челюсті сягають 32 см, проте їх мінімальна висота нерідко є меншою 25-ти см

³⁷ Зап. 23.07.1997 р. у с. Лопатичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Вербельчука Гаврила Павловича, 1926 р. н.

³⁸ Зап. 22.09.1994 р. у с. Діброва Поліського р-ну Київської обл. від Науменко Федосія Григоровича, 1922 р. н.

і зрідка доходить до 21 см³⁹. Правда, в окремих випадках одержуємо усні інформації, що ця величина могла сягати й 35 см. Скажімо, у с. Білокоровичі (Ол. Жит.) вважають, що 35 см — це максимальна можлива висота «від череня до верху челюсті..., бо як зробить вишей, полум'я буде вибігатъ»⁴⁰. Натомість у с. Качин (К.-Каш. Вол.) висоту челюстей 35 см мотивують тим, «щоб вліз чугун». Подібну мотивацію стосовно мінімальної (!) висоти «устя» зустрічаємо й у інших населених пунктах: «Щоб влазив найбільший чугун» (с. Хотешів К.-Каш. Вол.), «Челюсті... їх висота така, щоб заходив найбільший баняк» (с. Балашівка Берез. Рів.), «Висота челюстей, щоб вліз найбільший горшок» (с. Поляни Берез. Рів.). Такий же спосіб визначення висоти «склепу з челюстю», як на Поліссі («по найбільшому чавуну в хазяйки, — щоб залазив в піч»: Старі Вороб'ї Мал. Жит.), так і на Поділлі («щоб баняк влізся»: с. Гриничі Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) відзначає Р. Сілецький [36, с. 237]. Щодо ширини устя, то відповідно до інформацій та обмірних матеріалів, ця величина у печах кін. ХІХ — поч. ХХ ст. зазвичай коливалась у межах 0,4—0,5 м. Про таку максимальну ширину устя (0,5—0,55 м) опосередковано промовляють джерельні матеріали. Наприклад, найбільшим за розмірами хлібним виробом, який випікали у печі, був весільний коровай. На Західному Поліссі він досягав до двох ліктів (приблизно 96 см. — Р. Р.) по периметру [48, с. 85], на Східному — його ширина дорівнювала 8—12 вершків (приблизно 36—54 см. — Р. Р.) [19, с. 83].

Функційні якості топочної камери поліщуки покращували й іншими, на перший погляд малозначимими засобами, що довгий час залишались поза увагою дослідників. Описуючи типи опалювальних пристроїв

³⁹ Розміри челюстей обмірених нами печей (ширина / висота): 50 х 32 см, 40 х 30 см (с. Хотешів К.-Каш. Вол.); 40 х 25 см, 42 х 26 см (с. Великий Корогод Чор. Київ.); 44 х 27 см, 43 х 28 см (с. Кошовка Чор. Київ.); 47 х 25 см (с. Страхосілля Чор. Київ.); 40 х 27 см, 45 х 27 см (с. Крива Гора Чор. Київ.); 44 х 23 см, 44 х 25 см (с. Старі Шепеличі Чор. Київ.); 43 х 23 см, 50 х 21 см, 47 х 22 см (с. Машеве Чор. Київ.); 50 х 25 см (с. Іловниця Чор. Київ.); 47 х 28 см, 47 х 30 см, 49 х 29 см, 45 х 25 см (с. Луб'янка Пол. Київ.).

⁴⁰ Зап. 21.07.1997 р. у с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Бенюка Василя Адамовича, 1921 р. н.

Полісся Овруччини та Народиччини, Р. Сілецький відзначає, що у багатьох населених пунктах істотною особливістю склепіння, зведеного за допомогою дуг, становить те, що його задня частина (при напільній стіні) була вищою за передню на 0,02—0,05 м [37, с. 133]. Як приклад, дослідник подає матеріал зі с. Клочки (Нар. Жит.), де передня основа склепіння була заввишки 0,39—0,4 м, а задня — 0,42 м [37, с. 133]. Як показує польовий матеріал, подібним чином склепіння споруджували й у ряді сіл інших регіонів Полісся (сс. Буда Варовичі, Городещина Пол. Київ.; Біловеж Рок., Селець Дубр. Рів; Неділище Єм., Вигів Кор., Лопатичі, Стівпинка Ол. Жит.; Качин, Ворокомле К.-Каш. Вол. та ін.). Це ж було притаманне й для печебудівництва Полісся Білорусі (с. Гдинь Браг. Гом.). Відповідно до інформації, у деяких селах перепад (між висотами передньою і задньою частинами склепу) міг бути значно більшим — 10 см (сс. Біловеж Рок. Рів, Неділище Єм. Жит.). Р. Сілецький наводить аргументацію місцевих «печкарів» щодо доцільності використання такого конструктивного засобу у контексті покращення функціонування печі у процесі експлуатації: «Так подається воздух краще і добре горить» (с. Лучанки Овр. Жит.), «Щоб вогонь в комин не йшов» (с. Яжборень Нар. Жит.), «Щоб полум'я крутилося в склепі і не йшло в комин» (с. Норинськ Овр. Жит.) [37, с. 133]. Це ж підтверджують й наші матеріали: «Склепіння роблять ззаду вище на десять сантиметрів, бо як так не зробить, то полум'я буде тільки спереду, а ззаду не буде» (с. Біловеж Рок. Рів.); «Задній обод вищий на три сантиметри від переднього, щоб, як буде вогонь горить, то щоб він крутився» (с. Буда Варовичі Пол. Київ.); «Під дуги підкладають клини, ззаду на два сантиметри вище — щоб було вище..., бо коли б зробити рівно, то полум'я буде йти просто в комин, а коли вище, то воно остається ззаду, в комин не преться і краще вариться... полум'я тоді крутиться, не йде прямо в комин» (с. Городещина Пол. Київ.); «Заднє кружало було на два—три сантиметри вище переднього, щоб вогонь крутився» (с. Качин К.-Каш. Вол.); «Склеп спереду нижчий — так краще горять дрова» (с. Ворокомле К.-Каш. Вол.); «Як ззаду вище — так буде добра тяга» (с. Стівпинка Ол. Жит.); «Задня стінка склепу на чотири сантиметра вища, щоб полум'я в печі гуляло» (с. Гдинь Браг. Гом.; Білорусія). Траплялось,

що ззаду склепіння було не тільки вищим, а й ширшим (подібний засіб практикували й на Бойківщині). Для досягнення цього у с. Стівпинка (Ол. Жит.) при влаштуванні опалубки для топочної камери спереду встановлювали половину обода переднього колеса від воза, а на зад — заднього.

Проте подібний прийом поліщуки застосовували не скрізь: дуги каркаса для склепіння могли бути однаковими, аналогічно ж до попереднього ефекту («щоб вогонь гуляв», «щоб полум'я не втікало в комин») досягали від підняття задньої частини черині (сс. Новий Дорогинь Нар.; Мала Фосня, Мала Чернігівка, Ігнатпіль Овр. Жит.) [37, с. 131, 133]. Таке ж фіксуємо й у деяких селах Волинської та Рівненської областей: «Черинь робили похилу, так, щоб іззаду склеп був вищий на два сантиметри» (с. Старий Чорторійськ Ман. Вол.); «Ззаду черинь вища на чотири—п'ять сантиметрів» (с. Кричильськ Сар. Рів.). Значно рідше цей конструктивний засіб (вища задня частина склепіння, чи дещо піднята ззаду черинь) використовували в інших регіонах України: на Поділлі (с. Волоське Дерезнянського р-ну Хмельницької обл.), на Прикарпатті (сс. Спас, Велика Сушиця, Торгановичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.; Саджава, Хмельівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.), на Волині (с. Сушно Радехівського р-ну Львівської обл.). Причому мотивація такої конструкції склепіння така ж, як і на Поліссі: «Снід (черинь. — Р. Р.) ззаду вищий, ніж спереду, аби крутило вогонь» (с. Хмельівка).

Варто звернути увагу на те, що в окремих випадках дістаємо протилежну інформацію, відповідно до якої піднятою мала бути не задня, а передня частина склепу: «Черинь робили похилу, так, щоб іззаду склеп був нижчий, а спереду вищий» (с. Сошично К.-Каш. Вол.); «[В опалубці склепу] передній обод вищий, задній нижчий на два сантиметри... це щоб полум'я металось» (с. Білорочинці Ол. Жит.). На перший погляд, таке твердження можна було б прийняти за помилкове (хоча респонденти на цьому настають!), проте використання власне такого засобу підтверджують дані дослідників з інших регіонів України. Наприклад, відповідно до матеріалів М. Матійчука, у деяких селах (Снідавка) Косівського та (Буковець, Криве Поле) Верховинського р-нів Гуцульщини типовим для печей було пониження висоти склепу у міру просування від устя в глибину ка-

мери, що давало змогу «краще у печі гнітити хліб» [21, с. 53, 55, 60, 62]. Причому шарина склепу в одних випадках у цьому напрямку збільшувалась (сс. Буковець, Снідавка), в інших — залишалась стабільною (с. Криве Поле). Для прикладу, у печі, зафіксованій автором у с. Буковець, різниця ширини склепу становила 13 см [21, с. 61]. Зауважимо, що у печевбудівництві українців могла застосовуватись й інша форма склепіння. Скажімо, на Поділлі «піднебіння децю піднімали по відношенні до задньої стінки печі, дно печі («черинь»), навпаки, опускали» [18, с. 65]. Водночас, як вже згадувалось, на півдні Поділля (сс. Гринчук, Рогізна та ін. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) зустрічався так званий «склеп бочечкою» (тобто посередині склепіння було вищим і ширшим, ніж по краях).

Повертаючись до печей Полісся, слід зазначити, що у деяких випадках поліщуки твердять, що по всій довжині пічного отвору як склепіння, так і черинь мали однакову висоту (сс. Березове Рок., Поляни, Хотинь Берез., с. Чабель Сар., с. Яполоть Кост. Рів.; Фабриківка, Тараси Пол. Київ.; Осова Єм. Жит. та ін.). У с. Березове, пояснюють, що змінювати висоту склепіння не було потреби, оскільки нормальний розподіл вогню у топчній камері забезпечували челюсті (у цьому випадку обрамлення пічного отвору мало доволі значну ширину).

Таким чином, викладений матеріал дає підстави для наступних висновків.

У XIX — на поч. XX ст. на усьому просторі Полісся побутували печі, у яких топка (основна робоча частина) розташовувалась на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опічці. Топчній камері надавали форми видовженого куба (шестистінка) із внутрішньою коритоподібною ямою («склепом»). Для її спорудження використовували різні матеріали (глину, камінь, сиру чи випалену цеглу тощо) та технології. Одним із найдавніших було склепіння, вибите з «глини» («глею», «землі»). У східній частині Рівненської та західній частині Житомирської областей поряд із глиною широко використовували місцеві породи каменю. У кін. XIX — на поч. XX ст. поширились печі, складені із сирцевої цегли. Щодо випаленої цегли, то ще у кін. XIX — на поч. XX ст. її у печевбудівництві застосовували дуже рідко. Ширше використання цього матеріалу почалося лише після Другої світової війни.

Розміри печі визначались кількістю хлібин, які водночас у ній можна було випікати. Для покращення кулінарно-технологічних та теплотехнічних можливостей цього опалювального пристрою скраю склепіння влаштовували челюсті, а задню його частину децю піднімали (чи опускали).

Основні будівельні матеріали (глина, каміння, залізна руда тощо), із яких поліщуки споруджували піч, використовувались вже у давньоруському печевбудівництві. Щодо часу виникнення печі кубічної форми (з плоским верхом), наявні археологічні та джерельні матеріали дають змогу припустити, що на Поліссі (як і в усій Україні) це відбувалось приблизно у проміжку XIV—XVI століття.

1. *Бабенко В.А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В.А. Бабенко. — Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2013. — 152 с.
2. *Баран В.Д.* Давні слов'яни / В.Д. Баран // Україна крізь віки : у 15-ти т. — Київ : Альтернативи, 1998. — Т. 3. — 335 с.
3. *Барановські Яз.* Санітарна-бытавы стан вескі Радзілавічы, Букачынскі сельсавет, Тураускі раён, Мазырская акруга / Яз. Барановскі // Хроніка Убарцкага Палесся / аўтар-уклад. А.І. Атнагулаў ; навук. рэд. В.Л. Насевіч. — Мінск : Тэхналогія, 2001. — С. 270—281.
4. *Беларускае народнае жылле* / Э.Р. Сабаленко, У.С. Гуркоу, У.М. Іванову, Дз. Д. Супрун ; рэдактар член-карэспандэнт АН БССР В.К. Бандарчык // Акадэмія навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. — Мінск : Навука і тэхніка, 1973. — 127 с.
5. *Бліфельд Д.І.* Чернігів / Д.І. Бліфельд // Археологія Української РСР / ред. кол. В.Й. Довженко та ін. — Київ : Наукова думка, 1975. — Т. III. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. — С. 201—212.
6. *Бломквист Е.Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
7. *Бодревич-Буць О.* Матеріали подільської експедиції / О. Бодревич-Буць. — Львів, 1976. — 98 с.
8. *Брицун-Ходак М.* Літописна земля Древлян. Археологія, історія, етнографія: історико-краєзнавче дослідження / Микола Брицун-Ходак. — Коростень : [Б. в.], 2002. — 362 с.
9. *Данилюк А.Г.* Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А.Г. Данилюк. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. — 147 с. : іл.

10. Жук Ул. Санітарна-б'ятавы нарыс вескі Дубровы, Лельчыцкага сельсавету і раену, Мазырскае акруги / Ул. Жук, П. Панкоў // Хроніка Убарцкага Палесся / аўтар-уклад. А.І. Атнагулаў ; навук. рэд. В.Л. Насевіч. — Мінск : Тэхналогія, 2001. — С. 281—285.
11. Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 р. [Упоряд., прим., «Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови» М. Глушка] / Ніна Заглада // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 443—505.
12. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X [предисловіе].
13. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія А.В. Орлова, 1915. — Вып. II. — С. 485—988 + III—IV [предисловіе].
14. Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци Старосамбірського повіта / Михайло Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1909. — Т. 11. — С. 1—22.
15. Климович Ю. Историко-статистичні описи приходів як етнографічне джерело / Юрій Климович, Катерина Чубинська // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — 1969. — № 3. — С. 41—45.
16. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту / Володимир Кобільник. — Самбір, 1937. — 156 с. : іл., табл.
17. Косичъ М.Н. О постройкахъ бѣлорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М.Н. Косичъ // Живая старина. — С. Петербургъ : Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
18. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): історико-етнографічне дослідження / Т.В. Косміна. — Київ : Наукова думка, 1980. — 190 с.
19. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди та звичаї у селі Землянці Глухівського пов. у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — С. 70—173.
20. Локотко А.И. Белорусское народное зодчество (сре-дина XIX—XX в.) / А.И. Локотко. — Минск : На-вука і тэхніка, 1991. — 285 с.
21. Матійчук М. Етнографічні матеріали про традиційні печі та інші ділянки народної культури гуцулів Косівського і Верховинського районів Івано-Франківської області / Михайло Матійчук // Джерела до української етнології. Матеріали польових досліджень. — Київ : Задруга, 2011. — Вип. 1. — С. 33—67.
22. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р. / Домет Оляничин // Записки наукового товариства ім. Шевченка / за ред. Івана Крип'якевича. — Львів, 1937. — Т. CLIV. Праці історично-філософічної секції. — С. 41—69.
23. Приходько Н.П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н.П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М. : Наука, 1975. — С. 245—275.
24. Радович Р. Особливості опалювальної системи житла північно-західної частини Галичини та південного заходу Волині (друга половина XIX — поч. XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 1999. — № 2. — С. 224—231.
25. Радович Р. Традиційне житло на півночі етнографічної Волині: особливості та волинсько-поліські паралелі (друга половина XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2012. — № 2. — С. 201—217.
26. Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку) / Роман Радович // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. — Вип. 47. — С. 68—110. — (Серія історична).
27. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Археология СССР. — Ленинград : Наука (Ленинградское отделение), 1975. — 177 с. — (Свод археологических источников. Е1—32).
28. Романов Е.Р. Внѣшний бытъ бѣлорусса / Е.Р. Романов // Бѣлорусскій сборникъ. — Вильна : Топографія А.Г. Сыркина, 1912. — Выпуск восьмой: Бытъ бѣлорусса. — 600 с.
29. Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днестром и Западным Бугом / И.П. Русанова // Археология СССР. — М. : Наука, 1973. — 99 с. — (Свод археологических источников. Е1—252).
30. Руссов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Руссов. — Чернигов : Типографія Губернскаго Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с. : ил.
31. Русов М.А. Поселения и постройки крестьянъ Полтавской губернии / М.А. Русов // Труды Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съѣзда. — Харьковъ : Печатное дѣло, 1902. — Т. II. — Ч. I—II. — 120 с.
32. Свирида Р.О. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся / Р.О. Свирида // НТЕ. — Київ, 1979. — № 3. — С. 56—63.
33. Сивак В. Інтер'єр житла. Традиційні меблі / В. Сивак, М. Сололига // Лемківщина : у 2-х т. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — С. 278—293.
34. Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на Закарпатті / І.Ф. Симоненко // Матеріали до етнографії та художнього промислу. — Київ : Вид-во АН Української РСР, 1956. — Вип. II. — С. 60—109.
35. Симоненко І.Ф. Матеріали к истории духовой печи на территории Украины / И.Ф. Симоненко // Краткие сообщения Института этнографии Академии наук СССР. — М. ; Ленинград, 1949. — Вип. 8. — С. 10—18.

36. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССXLII. Праці Секції етнології і фольклористики. — С. 230—247.
37. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я) / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 125—140.
38. Сополига М. Народне житло українців східної Словаччини / Мирослав Сополига. — Братислава: Словацьке педагогічне товариство; Пряшів: Відділ української літератури, 1983. — 387 с.
39. Толмачевъ И.Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрѣние. Восточное Польшье / И.Н. Толмачевъ. — Киевъ: Типографія Штаба Кіевского Военнаго округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
40. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII—X ст. в українському Прикарпатті / Михайло Филипчук. — Львів: Астролябія, 2012. — 312 с. + 8 к.
41. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / Иван Фундуклей. — СПб.: ВЪ типографіи министерства внутреннихъ дель, 1852. — Ч. I. — 549 с.
42. Харузинъ Ал. Славянское жилище въ Северо-Западномъ краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с.: ил.
43. Цинкаловський О. Стара волинська хата / Ол. Цинкаловський // Життя і знання. — Львів, 1936. — № 6. — С. 186—187.
44. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П.П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. — СПб., 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339—606.
45. Шейнъ П.В. Матеріали для изученія быта і языка русскаго населенія сѣверо-западнаго края. — Т. 3 / П.В. Шейнъ // Сборникъ отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. — СПб., 1903. — Т. 72. — 535 с.
46. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2 / Володимир Шухевич [репринт. вид. 1899 р.]. — Верховина: [Б. в.], 1997. — Т. 1. — С. 25—348.
47. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. / Д.І. Яворницький; пер. з рос. І.І. Сварника; упоряд. іл. О.М. Апанович; худож. В.М. Дозорець. — Львів: Світ, 1990. — Т. I. — 319 с.: іл.
48. Brykceński A. Zapiski etnograficzne z Polesia Wołyńskiego / A. Brykceński // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — Kraków, 1888. — Т. XII. — S. 81—102.
49. Czajkowski J. Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu / Jerzy Czajkowski // Rocznik muzeów województwa Rzeszowskiego. — Rzeszów, 1969. — Т. II. — 250 s.
50. Frankowski E. Z Polesia Wołyńskiego / Eugeniusz Frankowski // Ziemia. — Warszawa; Lwów, 1914. — Rok V. — № 11. — S. 165—168.
51. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. — Kraków, 1929. — Cz. 1. Kultura materialna. — 710 s.: il.
52. Moszyński K. Polesie Wschodnie / Kazimierz Moszyński. — Warszawa: Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. — 328 s.
53. Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeszyckie: Materiały etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. — Kraków, 1928. — Cz. I. Kultura materialna. — 319 s.
54. Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie Lubliskim (w XIX i XX wieku) / Zofia Staszczak. — Wrocław: PTL, 1963. — Т. XXIV. — 232 s.

Roman Radovych

ON POLISIAN STOVE
AND SOME PECULIARITIES
IN CONSTRUCTION
OF ITS FURNACE CHAMBER

In the article has been considered one of the most important problems connected with heating system of Polisian dwelling, viz. formation of furnace chambers (vaulted boxes) in traditional stoves. In particular author's attention has been paid to constructive features, techniques and technologic means, main constructive materials, choice of optimal measurements for vaulted volumes (height, breadth, width), their configuration etc.

Keywords: Polisia, dwelling, stove, furnace chamber, vaulted room.

Роман Радович

ПОЛЕССКАЯ ПЕЧЬ: ОСОБЕННОСТИ
СООРУЖЕНИЯ ТОПОЧНОЙ КАМЕРЫ

В статье рассмотрено одну из важнейших проблем, связанных с системой отопления полесского жилища — формирование топочной камеры (склепа) традиционной печи. В частности, внимание автора сосредоточено на ее конструктивных особенностях, технике и технологии сооружения, основных строительных материалах, выборе оптимальных размеров склепа (высоты, ширины, длины), его конфигурации и др.

Ключевые слова: Полесье, жилище, печь, топочная камера, склеп.